

HISTÒRIA AGRÀRIA DELS PAÏSOS CATALANS

Director: **Emili Giralt i Raventós**
Coordinador: **Josep M. Salrach**
Coordinadora del volum: **Eva Serra**

Edat Moderna

III

UNIVERSITATS dels
PAÏSOS CATALANS

Ri FUNDACIÓ CATALANA
PER A LA
RECERCA
I LA
INNOVACIÓ

HISTÒRIA AGRÀRIA DELS PAÏSOS CATALANS

Director

EMILI GIRALT I RAVENTÓS

*Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans*

Coordinador

JOSEP M. SALRACH

*Universitat Pompeu Fabra
Institut d'Estudis Catalans*

HISTÒRIA AGRÀRIA DELS PAÏSOS CATALANS

Volum 3 EDAT MODERNA

Coordinadora

EVA SERRA I PUIG

*Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans*

Autors

Manuel Ardit

Universitat de València

Josep M. Bringué i Portella

IES "Margarida Xirgu", Hospitalet del Llobregat

Jaume Dantí

Universitat de Barcelona

Rosa Congost i Colomer

Universitat de Girona

Llorenç Ferrer i Alòs

Universitat de Barcelona

Pere Gifre i Ribas

Centre de Recerca d'Història Rural-Universitat de Girona

Emili Giralt i Raventós

Institut d'Estudis catalans, Universitat de Barcelona

Valentí Gual Vila

Universitat de Barcelona

Belén Moreno Claverías

Universitat Autònoma de Madrid

Tomàs Peris Albentosa

IES "Arabista Ribera", Carcaixent

Ramon Planes i Albets

Generalitat de Catalunya. Subdirecció General d'Arxius

Joaquim Maria Puigvert i Solà

Universitat de Girona

Maria Àngels Sanllehy i Sabi

Institut d'Estudis Aranesi. Secció d'Història

Eva Serra i Puig

Institut d'Estudis catalans, Universitat de Barcelona

Xavier Torres i Sans

Universitat de Girona

FUNDACIÓ CATALANA PER A LA RECERCA I LA INNOVACIÓ, UNIVERSITAT DE BARCELONA,
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA, UNIVERSITAT DE GIRONA, UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS,
UNIVERSITAT JAUME I, UNIVERSITAT DE LLEIDA, UNIVERSITAT POMPEU FABRA,
UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI I UNIVERSITAT DE VALENCIA

SUMARI

PRÒLEG. <i>Emili Giralt</i>	7
--	---

CANVIS EN LA HISTÒRIA MODERNA

El punt de la partida de l'agricultura moderna. De la Sentència Arbitral de Guadalupe i les Germanies a la crisi de finals del cinc-cents. <i>Valentí Gual</i>	13
Temps de crisi i de transformacions productives (1580-1680). <i>Pere Gifre</i>	31
El segle XVIII: culminació i final d'un model de creixement econòmic agrari. <i>Llorenç Ferrer</i>	55

CONTINUÏTAT I TRANSFORMACIONS DELS CONREUS I DE LES TÈCNIQUES

Els cereals. Retrocés del guaret i conreus intensius. <i>Jaume Dantí</i>	91
El regadiu. Evolució, organització i transcendència socioeconòmica. <i>Tomàs Peris</i>	125
El treball agrícola: eines, tècniques i estratègies productives. <i>Tomàs Peris</i>	145
Boscós, pastures i ramaderia. <i>Josep M. Bringué i Maria Àngels Sanllehy</i>	171
Indústries rurals: la molinaria de cereals, les almàsseres, el sucre. <i>Ramon Planes</i>	235
La producció agrària i el mercat: conreus de subsistència i conreus comercials. <i>Belén Moreno</i>	263

LA VINYA I EL VI DURANT L'EDAT MODERNA

De conreu de subsistència a conreu comercial. <i>Emili Giralt</i>	297
El conreu de la vinya. <i>Emili Giralt</i>	331
L'elaboració del vi. <i>Emili Giralt</i>	395

EL PUNT DE PARTIDA DE L'AGRICULTURA MODERNA. DE LA SENTÈNCIA ARBITRAL DE GUADALUPE I LES GERMANIES A LA CRISI DE FINALS DEL CINC-CENTS

Valentí Gual Vila

Universitat de Barcelona

El període històric comprès entre la fi del moviment agermanat i l'inici del darrer vicenni del segle XVI conserva una sèrie de trets específics que permeten dur-ne a terme una visió concreta en l'àmbit dels Països Catalans. Analitzarem, per tant, els elements que configuren la realitat d'aquell mig segle tot tractant el punt de partida (l'impacte en el món agrari de la sentència de Guadalupe, de les Germanies i de la revolta forana); la importància i les particularitats del creixement demogràfic de la centúria considerada globalment; i la producció agrària i la seva evolució, amb referències al punt d'arribada, és a dir, a la situació quan acaba l'etapa estudiada.

L'agricultura dels Països Catalans no va assolir, al llarg del segle XVI, el grau de desenvolupament propi d'algunes contrades europees privilegiades en aquell moment, com el nord d'Itàlia o els Països Baixos, però era més avançada que la de l'interior de la península Ibèrica o la França central. Ho podem afirmar gràcies a la diversitat productiva i a l'orientació comercial de molts dels conreus.

Les societats rurals de Catalunya, del País Valencià i de les Illes compartien un conjunt de trets comuns. La senyoria no fou mai un obstacle insalvable per al creixement econòmic. La duresa nominal de les prestacions i un cert arcaisme simbòlic venien a ser poc més que un embolcall. Per sota de la senyoria hi havia sectors intermedis: senyors inferiors que detenien la baixa jurisdicció, burgesos urbans, institucions eclesiàstiques, pagesos enriquits. Mentre a Catalunya aquests sectors podien subestablir a través de l'emfiteusi, al País Valencià i a les Illes hi predominaven fórmules temporals i renovables com la parceria o l'arrendament. Avui dia¹ no s'accepta que la societat

rural estigués polaritzada entre una minoria de senyors i una massa de camperols emfiteutes, perquè també hi havia camperols lliures, amos alodials dels seus predis, petits senyors vassalls d'altres de més grans, emfiteutes urbans o rurals que havien acumulat extensions importants de propietat útil, petits camperols emfiteutes, parcers, arrendataris, jornalers...

CATALUNYA. LA SENTÈNCIA ARBITRAL DE GUADALUPE

Des del monestir de Santa Maria de Guadalupe (Extremadura), Ferran II, fent ús de la potestat reial i basant-se en l'acatament del seu arbitratge, l'abril del 1486 estipulà un conjunt de disposicions que posaven fi al conflicte del camp català del segle XV. La sentència, originàriament en castellà, fou estampada en català el 1495 i incorporada a les compilacions de les Constitucions i Pragmàtiques de 1588–1589 i 1704. Enllaçava amb els projectes de concòrdia de la Diputació del General de 1462 i la del mateix rei del 1485. Tenia caràcter general, obligatori i permanent, i el rei se'n reservava la interpretació.

La sentència reglamentava les relacions jurídiques i socials del camp de la Catalunya Vella.² De fet, restaurava el principi d'autoritat en castigar els pagesos contumaciosos i responsables de la segona guerra remença. Establia la redempció dels sis mal usos i extingia una sèrie d'abusos consuetudinaris i de treball personal en terres del senyor, així com una infinitat de drets de difícil identificació, encara que estiguessin capbrevats, sempre que

¹ M. ARDIT, "Una societat agrària", dins *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII. Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, 4. Barcelona (Fundació Enciclopèdia Catalana), 1997, p. 90-103.

² Per a una anàlisi de la situació a la Catalunya Nova, lloc amb una problemàtica ben diferent, remetem a V. GUAL, "El món pagès a la Catalunya Nova i a la Catalunya Vella (1480-1530)", dins *De la unió de coronas al Imperio de Carlos V*, vol. I. Madrid (Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V), 2001, p. 329-349.

La major densitat de focs remences es trobava en el bisbat de Girona, al nord-est de Catalunya, com mostra el mapa adjunt extret de Jaume Vicens Vives, *El gran sindicato remensa*, Madrid, 1954 (mapa fora de text).

els pagesos poguessin demostrar que havien estat introduïts il·legalment.

La redempció dels mals usos al senyor era convinguda amb 60 sous barcelonesos per cada capmàs, 10 per cada mal ús d'una vegada, o tres sous anuals en concepte de cens (redimible al 5%) que s'hauria de pagar fins que els mals usos no fossin redimits. Un cop garantida la llibertat del remença, aquest adquiria ple dret de vendre, comprar, alienar i permutar els béns mobles del seu mas, a excepció del cup major i les terres. La majoria de pagesos, doncs, restaren a les seves possessions com a emfiteutes.

De tota manera, quedaven confirmades tant les jurisdiccions de baró com les obligacions d'ho-

menatge i els diversos drets derivats del domini directe i la senyoria eminent. Els pagesos disposaven de cinc anys per ratificar capbreus, la qual cosa equivalia a una renovació del domini per part dels senyors i al reconeixement dels capbreus per l'autoritat pública. En relació amb la propietat eclesiàstica, la sentència es comprometia a suplir la confirmació pontificia i facultava els pagesos no remences per acollir-s'hi.

Les disposicions de pacificació estipulaven la restitució de castells i fortaleses als senyors, la llibertat dels remences detinguts, el sobreseïment de les causes contra pagesos, el pagament de 6.000 lliures en concepte d'indemnització als senyors pels estralls de la segona guerra remença i la con-

demna a mort per esquarterament i confiscació de béns dels capitosts radicals remences –més de 60–. Als altres, els era commutada la pena per una multa de 50.000 lliures a pagar en 10 anys a canvi de ser eximits dels deutes remences envers la corona. S'establia una treva de cent anys i un dia i la negativa de l'audiència reial a qualsevol reclamació en relació amb les lluites passades.

Perquè els pagesos poguessin complir amb les indemnitzacions i la multa es va constituir el Gran Sindicat Remença (1488–1508), que va tutelar l'aplicació de la sentència. El 9 de gener de 1488, una clàusula addicional disposava talls de rescat pels masos rònecs; d'aquesta manera, en quedaven molts incorporats al domini útil dels pagesos que els havien aplegat.

VALORACIONS HISTORIOGRÀFIQUES DE LA SENTÈNCIA ARBITRAL DE GUADALUPE

Jaume Vicens³ cregué que amb la sentència desapareixia el remença i sorgia el camperol emfiteutic, tingut com a base de l'estructura agrària catalana fins als nostres dies. Pierre Vilar⁴ acceptà la tesi de Vicens, tot i que afegí que els guanys foren sobretot per als pagesos rics. Eva Serra opinà que fou una eina de recomposició i reorganització del sistema feudal, esporgant les causes més conflictives, i a la vegada un instrument de reforçament dels pagesos grassos de mas. Núria Sales ha qüestionat la interpretació que considera la sentència arbitral de Guadalupe com un triomf del mas sobre el castell.⁵

De fet, doncs, les visions més recents sobre el tema, que devem a les historiadores Núria Sales i Eva Serra, són lluny d'interpretar la sentència del 1486 com una victòria pagesa completa i, encara més, de creure que Guadalupe encetava una etapa en la història del camp català d'harmonia social, sense contradiccions internes, que de fet arribaria fins a l'entrada de la fil·loxera i els conflictes rabassaires.

De tota manera, és necessari deixar clar que no totes les interpretacions coincideixen amb les de les dues historiadores i, doncs, introdueixen

matisos més o menys profunds. Podem prendre alguns exemples a tall de mostra. Ramon Garrabou⁶ admet que les classes senyorials van veure limitada la seva capacitat d'actuació després de la crisi de la Baixa Edat Mitjana, però remarca que no van pas quedar desarmades, sinó que amb la sentència de Guadalupe es va redefinir una nova legalitat, suficient per rendibilitzar la condició de senyor.

Montserrat Duran⁷ accepta que la sentència no va atacar directament els fonaments del règim senyorial i féu possible que les formes feudals subsistissin a Catalunya formalment fins al segle XIX. També considera que és cert que la seguretat de la permanència a la terra, la supressió dels mals usos i l'ampliació de les explotacions agràries van permetre l'estabilització d'una classe pagesa capaç d'afrontar i de qüestionar, cada vegada més, l'autoritat senyorial.

Per a Gaspar Feliu,⁸ també hi ha la possibilitat d'efectuar dobles lectures. Si bé creu que és ver que amb Guadalupe els pagesos no ho guanyen tot i que els senyors reben seguretat pel que fa al cobrament de les seves rendes, considera que la millora en la percepció d'aquestes, que apareix de forma reiterada a corts, prova que les decisions en favor del senyor mai no foren massa eficaces. També, d'altra banda, és clar que les rendes eren limitades i que amb la sentència els pagesos quedaren en una millor disposició que els senyors per apropiarse dels beneficis del creixement econòmic. La conclusió a què arriba Feliu⁹ és nítida: «la victòria (per als remences) no va ser total, però em sembla difícil no dir-ne victòria».

Eva Serra¹⁰ porta els plantejaments al punt d'opinar que les guerres remences foren, en realitat, guerres pageses. Considera que des del 1450 el programa pagès incloïa no tan sols la redempció dels mals usos, sinó també la demanda de liquidar drets senyorials o feudals que pesaven sobre la terra. La mateixa sentència remarca la presència de pagesos no remences. L'adhesió pagesa als Sala de la segona guerra remença s'ha d'entendre

³ J. VICENS VIVES, *Els Trastàmars, segle XV*. Barcelona (Vicens Vives), 1956, p. 224.

⁴ P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, II. Barcelona (Edicions 62), 1964, p. 211.

⁵ N. SALES, "Guadalupe 1486 ¿Triomf del mas sobre el castell?", *Revista de Catalunya*, 13 (Barcelona, 1987), p. 53-56, i E. SERRA, "El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe", *Recerques*, 10 (Barcelona, 1980), p. 17-32.

⁶ R. GARRABOU, "Introducció", dins *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*. Barcelona (Crítica), 1986, p. 18.

⁷ M. DURAN, "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI", dins *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*. Barcelona (Crítica), 1986, p. 203.

⁸ G. FELIU, "El règim senyorial català als segles XVI i XVII", *Pedralbes*, 16 (Barcelona, 1996), p. 39.

⁹ *Ibidem*, p. 39.

¹⁰ SERRA, "El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe", p. 18.

com la unió d'esforços de diversos grups de la pagesia en defensa d'un programa comú, i no cal pas atribuir-la, com feia Vicens, als resultats de l'acció repressiva i indiscriminada dels lloctinents. Pel que fa al paper del rei, tingut per Vicens com a protector dels pagesos, Serra creu que participà plenament de la condició de representant dels interessos senyorials. En conseqüència, mai no va atacar les rendes senyorials ni va admetre que els pagesos adoptessin formes de lluita pròpies. Ernest Belenguer¹¹ ha centrat convenientment aquesta dicotomia, i ha deixat clar que la monarquia tenia un rumb propi definit en el plet més important del Principat i que Ferran II mai no va jugar amb els interessos d'uns i d'altres, pagesos i senyors.

La dialèctica senyors/pagesos posterior a Guadalupe tingué com a base els drets alodials (censos i prestacions diverses a què era sotmesa la terra) que el pagès havia de pagar a la propietat eminent. De tota manera, l'articulat de Guadalupe recull que feia un temps que certs pagesos havien deixat de pagar els drets dependents de la terra. El rei havia estat instat pels senyors a manar l'obligatorietat del pagament dels drets alodials. La sentència deixa clara la súplica, i consigna que la qüestió havia donat lloc a lluites aferrissades. Per això, el rei aprofità la sentència per afermar els drets del pagès, però, també, per confirmar els drets feudals dels senyors: jurisdiccions, homenatge, drets derivats de la senyoria directa, servituds que no formen part dels sis mals usos i obligació de participar en les obres de castells (els dos darrers extrems havien de ser confirmats en capbreus).

Eva Serra¹² es demana: «Ha calgut la derrota militar pagesa per tal de fer viable la "via del compromís"?». ¿Encara cal afirmar que el mateix compromís no hauria existit sense guerra pagesa?». L'autora ha donat resposta a l'interrogant prèviament i l'assegura amb el concurs de diversos exemples referents al Vallès i al Bages. Defensa que és possible fer una valoració positiva de la sentència, des de l'òptica pagesa, per la pèrdua de la capacitat del baró de controlar els desplaçaments de la pagesia (al baró, se li escapoleixen porcions de control sobre la mobilitat pagesa) i en el terreny de l'ampliació del mas a favor del pagès (incorporació de masos rònecs a la propietat emfi-

tètica). Però continua la coacció extraeconòmica i la noblesa laica o eclesiàstica persisteix en l'extracció de l'excedent pagès per raó dels drets dependents de la terra.

Tal vegada, pot ser oportú d'introduir la síntesi oferta per Ernest Belenguer¹³: entre les visions més negatives, de la sentència, per a la totalitat dels pagesos, que devem a Serra, i les més optimistes, de Duran i Feliu, el gran historiador dels remences, Vicens, «no anava tan desencaminat».

DESPRÉS DE LA SENTÈNCIA ARBITRAL DE GUADALUPE

«El règim senyorial català va entrar després de la sentència de Guadalupe en un procés irreversible de decadència, tant en l'aspecte econòmic com en l'aspecte social. En el futur, les millores que experimentarà l'agricultura catalana seran el resultat del treball pagès i es faran, fonamentalment, en profit del pagès».¹⁴

Tot i això, l'extracció de l'excedent pagès és el terreny de lluita del segle XVI. I avancem-nos a dir, també, que el marc institucional català vetllà profundament per la vigència i si calia l'enduriment dels drets dependents de la terra. En aquesta direcció, la legislació posterior a Guadalupe segregada per constitucions, capítols de cort i pragmàtiques reials té com a objectiu la defensa del sistema ratificat el 1486. Es tracta de mesures de vigilància, de prevenció i de protecció per preservar i, si cal, endurir, el feudalisme. Els textos legals se centren en dos temes bàsics: el control de les alienacions de terra sota dependència senyorial i la vigilància del pagament de les deduccions de la collita.¹⁵ Una altra cosa pot haver estat la traducció en la pràctica d'aquesta voluntat de preservació del sistema.

En la primera línia de defensa, són establertes disposicions per evitar que les compravendes es facin sense coneixement del senyor, fraudulentament, des de l'òptica nobiliària. És clar que això implicaria la pèrdua del lluíisme. Aquest dret, també conegut com a foriscapi, era rebut pel senyor directe en cas de venda o traspàs a títol oneros d'una possessió, i sempre que aquest no fes ús de la fatiga o dret de prelatió. Era proporcional al

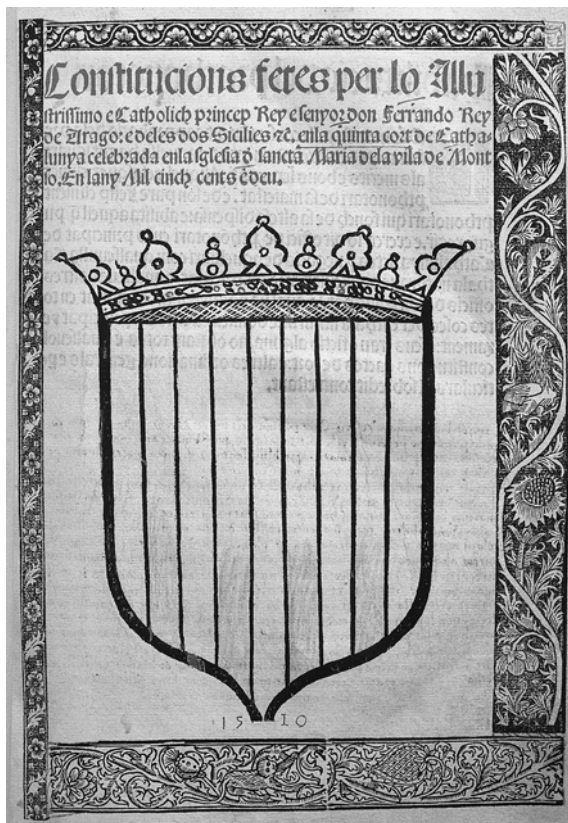
¹³ BELENGUER, *Ferran el Catòlic*, p. 157.

¹⁴ DURAN, "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI", p. 207.

¹⁵ E. SERRA, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*. Barcelona (Crítica), 1988, p. 49-59.

¹¹ E. BELENGUER, *Ferran el Catòlic*. Barcelona (Edicions 62), 1999, p. 154-155.

¹² SERRA, "El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe", p. 20.

preu o a l'estimació i es rebia per raó de la signatura d'aprovació de la venda o traspàs. Els percentatges oscil·laven entre un 10 i un 30%. Als territoris de Barcelona, Tortosa, Girona, Lleida i Vic pagava el lluïisme el venedor. A la resta de Catalunya, el comprador.

Per evitar la no percepció del lluïisme, la legislació insisteix en el fet que les transferències o alienacions han de portar la signatura del senyor directe. És un tema que es remunta a inicis del segle XIII, però que en l'època que ens ocupa podem trobar explicitat a les corts de Montsó del 1510. Després de la queixa de l'estament eclesiàstic, el rei Ferran II dictà una pragmàtica que penalitzava els notaris que cursaven contractes sense la signatura del senyor alodial o directe.

A les corts de Barcelona del 1520, ja en temps de Carles I, foren aprovats una constitució i un capítol adreçats a contrarestar el frau en les compravendes, prova que la pragmàtica del 1510 havia tingut poc seguiment. El 1520, s'amenaçava els notaris amb la privació de l'ofici. També s'ha de considerar que el capítol de 1520 fa referència als establiments fets per emfiteutes a tercers exigint entrada i una quota de cens superior a la que ells paguen al senyor directe. Aquests emfiteutes pretenen, a més, que de l'entrada i de la quota o

La pragmàtica reial de 2 de setembre de 1510, donada a les Corts de Montsó d'aquest any, facultava els senyors a fer escorcolls a les cases dels pagesos sospitosos de frau, pràctica que devia ser una de les formes més comunes de resistència a l'explotació senyorial. Portada del llibre d'actes de les dites Corts (foto Ramon Manent).

cànon no han de pagar lluïisme ni terç. El capítol resol en sentit contrari a la voluntat, i segurament a la pràctica, dels emfiteutes que establien.

Encara en aquesta direcció, l'any 1537 fou publicat un capítol de cort per frenar els fraus que els senyors directes rebien en actes de venda perpètua, a carta de gràcia, donacions, arrendaments, lloguers, empenyoraments, encarregaments, permutes... Per acabar amb el frau, el notari havia de prendre jurament als subjectes del contracte per tal de garantir que no el feien eludint obligacions en matèria de lluïisme, terços i fadigues. Altrament, tant el notari com els subjectes podien ser penalitzats.

El 1542, una nova constitució exigeix als notaris que especifiquin en els contractes per quins senyors es tenen les propietats que es volen alienar i els drets emfiteutics o feudals que pesin damunt les propietats. El 1599, la qüestió encara cuejava i en cas de contrafacció s'imposava una pena de 25 ducats al notari.

El segon gran bloc de legislació fa referència a la resistència pagesa en relació amb el pagament de la renda feudal. En aquest sentit, la cronologia de les pragmàtiques i capítols de cort és espessa: 1510, 1511, 1520, 1542, 1553 i 1559. Es tractava de garantir el control sobre els intents dels pagesos de defugir les deduccions de les collites i resistir-s'hi. Hi ha dues precisions fonamentals: primera, l'obligació dels pagesos de notificar als senyors l'acabament de la collita abans de batre; segona, el dret dels senyors de cobrar en garba, és a dir, al camp abans de batre a l'era, forma de controlar el possible camuflatge d'uns quants sacs de gra una vegada batut o d'impedir la "pèrdua" d'algunes garbes en el trànsit del tros a l'era.

La pragmàtica reial de 2 de setembre de 1510, donada a Montsó, facultava el senyor a fer escorcolls a les cases dels pagesos sospitosos de frau. Però s'havia de tenir en compte que les comunitats pageses a través de pressions, transaccions i costums immemorials havien aixecat un cos de defensa que no podia ser vulnerat, que era la clau de la seva resistència. Ara bé, en el cas de

contradicció a tot allò instituït per la pragmàtica la infracció es considerava pecat i era castigada i penalitzada amb l'excomunió episcopal i la pena de 60 sous barcelonesos.

Hi va haver enrenou per la manca de precisions en determinats punts del text del 1510 i el rei va aclarir que l'escorcoll anava a càrrec del senyor i només en el cas que es trobés frau les despeses serien pagades per l'infractor. En relació amb la forma de notificar al senyor el final de la collita, es diferenciava entre llocs de poblament concentrat i dispers. En els primers, calia atendre el text de la pragmàtica (notificació individual als procuradors, batlles o cobradors). En els segons, el control havia de ser fet per persones no vinculades a la casa o dignes de credibilitat, tot amb el desig d'evitar el frau dels masos. Quant al costum immemorial, el rei va concretar que s'entenia per això que no hi hagués memòria en contrari. El punt clau feia referència a la disposició reial «que en las cosas que nunca se ha pagat delme, per costum immemorial, o sentència judicial, o pactes, y conventions, que no.s pague sinó de aquellas cosas que solen pagar». El 1542, el rei anul·là en una altra pragmàtica la clàusula i va resoldre el plet segons els interessos de la noblesa laica i eclesiàstica, «declaram aquella paraula cosas no ésser conforme a dret y per conseqüent no ésser estada ben posada». A partir de llavors, eclesiàstics i nobles centraren l'objectiu a elevar la pragmàtica a capítol de cort per donar-hi més força legal. De tota manera, havien estat bandejats els elements consuetudinaris –base de la resistència camperola– i introduïdes normatives generals contràries als interessos pagesos.

EL PAÍS VALENCIÀ I LES ILLES DESPRÉS DE LES GERMANIES

Al País Valencià convé considerar-hi els canvis imposats per les Germanies (1519–1522) i l'aixecament mudèjar de 1525–1526.¹⁶ Els dos conflictes, a diferència del que havia passat a Catalunya, no van representar una alteració significativa del marc jurídic del règim senyorial, ni tampoc en el repartiment de la propietat. Pel que fa a l'estructura de la producció, tot i que els cere-

als van mantenir el seu absolut predomini, en algunes senyories, des de finals del segle XV, s'observa un increment del paper dels conreus industrials, o sigui morera i canya de sucre. Una vegada superats els efectes de les Germanies, podem determinar aquests elements fonamentals: ampliació de l'àrea regada, dessecament de zones pantanoses i renovat impuls als nous conreus, arròs inclòs. Hi ha poques notícies en relació amb els ingressos senyorials. Els delmes de pa i vi de l'arquebisbat de la capital, estudiats per Císcar Pallarès, mostren un augment nominal sostingut entre 1503 i 1556, traduït en una lleugera pèrdua en termes abans de 1524 i una recuperació intensa a partir de 1544. Per tant, els senyors laics valencians, en no tenir els delmes, van obtenir rendes modestes de les seves possessions.

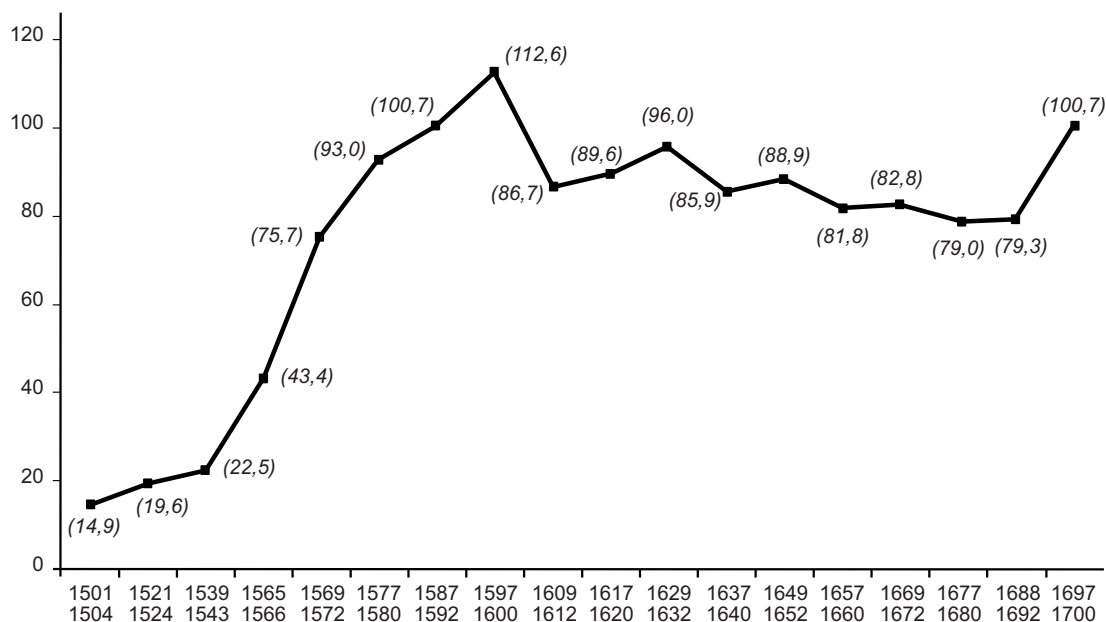
A Mallorca la transformació de les relacions socials al voltant de la terra en el segle XV va ser de gran importància. La derrota «forana» en la revolta pagesa de 1451–1453 va representar, en molts indrets, la pèrdua del domini útil de la terra per part de la pagesia. En altres llocs, els senyors s'apropriaren de les explotacions pageses i la gran propietat nobiliària s'afermà en detriment de l'explotació familiar. Moltes d'aquestes noves possessions foren dedicades a la ramaderia extensiva. La dicotomia entre uns i altres territoris va quedar ben marcada i molts pagesos esdevingueren jornal·lers o arrendataris de terres senyorials sota contractes de curt termini. Per tant, en els vuitanta anys anteriors a les Germanies molts pagesos perderen poder econòmic i polític. Al llarg del segle XVI la lluita pel control de la terra se centrà en els comunals.

Segons les sèries delmeres, la producció de cereals es va mantenir en un nivell semblant des de 1460 fins a 1521–1524, quan va disminuir a causa del moviment agermanat. Altrament, a la segona meitat del segle XVI, la producció de blat, ordi i oli (principal producte d'exportació) es va doblar, mentre la de vi es va incrementar en un 50% i la ramaderia va quedar estable. Tot i això, l'illa seguia depenent de la importació de grans i el creixement va tenir un caràcter extensiu.

IMPORTÀNCIA I PARTICULARITATS DEL CREIXEMENT DEMOGRÀFIC DEL SEGLE XVI

L'anàlisi de la població dels Països Catalans en el segle XVI planteja un parell d'interrogants bàsics: el marge i la naturalesa de la recuperació

¹⁶ M. DURAN, «La economía agraria de la Corona de Aragón en la época de las Germanías», dins *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V*, vol. I. Madrid (Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V), 2001, p. 67-83.

Conjuntura agrària de l'arquebisbat de València segons l'arrendament dels delmes de "pa i vi"

Al País Valencià hi ha poques notícies sobre els ingressos senyorials en el segle XVI. Els delmes del pa i del vi de l'arquebisbat de València mostren un augment nominal sostingut entre 1503 i 1556, i un increment notable a partir de 1544, però aquest creixement es va traduir només en unes rendes modestes per als senyors. Gràfic extret de la Història, política, societat i cultura dels Països Catalans, 4, p. 97.

respecte de la crisi tardomedieval, d'una banda; i el límit del creixement del Cinc-cents, de l'altra. A tot això hi hem d'afegir el grau divers d'informació a l'abast per als diferents territoris i la tipificació de les fonts documentals. Per una banda, disposem dels recomptes globals de població que mantenen dues característiques fonamentals: són poc nombrosos i poc fiables. Només Menorca i Mallorca escaparien a aquesta consideració. D'aquestes bases en resulta un lògic desconeixement del volum total de població. D'altra banda, tenim els sacramentaris, o sigui, els llibres de baptisme, de defunció, de matrimoni, de confirmació i de compliment pasqual (els *cinque libri*). Ara bé, no fou fins a la disposició emanada de la sessió 24, d'11 de novembre de 1563, del concili de Trento que l'enregistrament dels matrimonis esdevingué obligatori. De la mateixa manera que tenim registres parroquials anteriors a Trento (per exemple, el llibre de baptismes de Sant Feliu de Pallerols que arrenca de 1494, o mitja dotzena de llibres d'enterraments de l'arquebisbat de Tarragona que es remunten a la primera meitat del segle XV) també és cert que no fou fins als volts de 1565–1570 que es generalitzaren les inscripcions

sacramentals. I encara cal recordar que no fou fins al 1591, amb motiu de la constitució XXVIII del concili provincial de la Tarraconense, que els cinc llibres es van constituir sistemàticament, ajudats per l'adscripció parroquial i un clergat posttridentí policíac i sever. En resum, els sacramentaris són massa tardans i, encara, els llibres de defuncions molt rarament, en aquesta època, inclouen els albats (infants de fins a 12–13 anys), els quals abastaven el 50% del total de defuncions. Per tot plegat, les dues principals fonts documentals tenen un obligatori caràcter complementari. A més, és important de contrastar-les i, sempre, estar més amatents al dibuix de les tendències que no pas a les dades puntuals (cosa que no implica que aquestes no hagin de ser conegudes).

El creixement demogràfic del segle XVI no va estalviar les oscil·lacions pròpies derivades del gran protagonisme de la mortalitat. Tant pel que fa a la vessant ordinària, molt elevada, com a l'extraordinària, propiciada per diversos factors, com ara l'impacte de les epidèmies de pesta. Si la mort va marcar les conjuntures demogràfiques, l'ús de les escasses sèries de baptismes aproxima a l'evolució de la població –sempre que considerem les

taxes de natalitat sotmeses a escasses variacions en el decurs dels temps moderns. Per la seva banda, nupcialitat i fecunditat aporten dades de relleu per al coneixement dels comportaments demogràfics a llarg termini. De tota manera, atesa la data d'entrada en joc dels registres parroquials, els resultats de les reconstruccions de famílies que podem consultar per a l'època aquí estudiada són negligibles. En relació amb els moviments migratoris, el segle XVI fou un període daurat de l'afluència occitana i francesa, sobretot a Catalunya. Ara bé, l'anàlisi dels "grans" corrents migratoris no ha de fer menysvalorar els moviments interns, que significaren una redistribució de la població.

La imatge que oferien els Països Catalans a inicis del segle XVI es correspon amb la d'uns territoris poc densament poblats. Són freqüents les referències dels viatgers a boscos, a erms i a llargs trajectes sense mostres de presència humana. A tall de mostra podem manllevar la conclusió que inspirà l'ambaixador florentí Guicciardini, el 1511: «Catalunya és poc habitada». Diferent és la impressió que ofereix el jesuïta Gil, justament l'any 1600, quan informa «Catalunya tota ella és habitada».

L'EVOLUCIÓ DEL POBLAMENT SEGONS CENSOS I SACRAMENTARIS

Insistim en la irregularitat i la poca fiabilitat de les fonts. Afegim-hi la presentació dels resultats en focs o veïns, fet que planteja el problema de l'adopció d'un coeficient multiplicador per obtenir la conversió en habitants. A aquest imponderable hem de sumar-hi la mateixa naturalesa dels fogatges, recomptes d'orientació fiscal que, ben segur, no poden escapar a l'ocultació. Encara convindria aclarir si el terme *foc* designa la mateixa realitat el 1365–1370 que el 1553, a la Catalunya Nova i a la Catalunya Vella, al món rural que a ciutat, en lloc de poblament concentrat i en indret d'hàbitat dispers, segons grups socials. També hi ha omissions, duplicitats, imprecisions en les jurisdiccions, avaluacions en conjunt («cases taxades») que impedeixen de saber el detall local, no inclosió dels focs de pobres...

Per al nostre període d'estudi, a Catalunya disposem dels fogatges de 1515 i de 1553. El segon ha estat estudiat i publicat per Josep Iglésies,¹⁷ mentre que el primer tot just s'està

donant a conèixer a títol local.¹⁸ Per descomptat, hi ha recomptes parcials, d'alguna ciutat o d'algunes viles o pobles. I el cens del 1595,¹⁹ que ateny els bisbats de Solsona, Vic i Urgell. Segons Jordi Nadal,²⁰ que corregí les xifres d'Iglésies, Catalunya l'any 1515 tenia 59.967 focs i l'any 1553 en disposava de 67.327. Amb aplicació del coeficient 5 (les llibretes de compliment pasqual obliguen a adoptar, si més no, aquesta xifra de residents per casa) obtenim uns 335.000 habitants, quantitat encara prou allunyada d'aquell «sostre maltusià» de mig milió de catalans abans de la crisi de mitjan segle XIV.

Si les xifres del 1515 són correctes (hi ha molts elements que suscitien el dubte), el creixement de la primera meitat del segle hauria estat moderat i en això hi tindrien molt a veure les crisis epidèmiques i de subsistència i llur impacte negatiu en la natalitat. Exemples de comarques meridionals (Conca de Barberà, Priorat) o de ciutats (Barcelona, Girona) abonen l'afirmació. A partir de mitjan segle el desenvolupament demogràfic s'hauria vist accentuat gràcies a la contribució de la immigració del regne de França. També les sèries baptismals mostren una tendència a l'alça que arriba fins a 1590–1610, amb les lògiques diferències espacials. En el cas de Barcelona, Andreu i Simon²¹ registren un increment percentual de la natalitat d'un 11% entre 1496 i 1553, que arriba a un 34,5% a la segona meitat de la centúria. Podem concloure que a finals del segle XVI el país era menys buit que en començar la centúria i que s'havien pogut desenvolupar tot un seguit de transformacions econòmiques.

La població del País Valencià va passar dels 56.000 – 59.000 veïns (la darrera xifra, proposada per Manuel Ardit) segons el cens del 1510 als 97.000 – 99.000 del recompte de 1609. En el moment de l'expulsió morisca la població valenciana devia ratllar els 400.000 habitants (amb aplicació del coeficient 4) i la taxa de creixement anual durant el segle hauria estat del 0,52%. L'impuls demogràfic hauria començat al final del segle XV, va quedar estroncat pels efectes de les

¹⁸ A títol d'exemple, J. SOTORRA, "El fogatge de 1515 a la Conca de Barberà i la Baixa Segarra", *Recull*, 7 (Santa Coloma de Queralt, 2001), p. 45-64.

¹⁹ R. ALBERCH i A. SIMON, "El cens de 1595. Bisbats de Solsona, Vic i Alt Urgell", *Revista Catalana de Geografia*, 9-16 (1981), p. 80-103.

²⁰ J. NADAL, "La població catalana als segles XVI i XVII", dins *Història de Catalunya*, IV. Barcelona (Salvat), 1985, p. 48-63.

²¹ J. ANDREU i A. SIMON, "Evolució demogràfica", dins *Història de Barcelona*, 4. Barcelona (Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona), 1992, p. 105-163.

¹⁷ J. IGLÉSIES, *El fogatge de 1553. Estudi i transcripció*. Barcelona (Fundació Salvador Vives Casajuana), 1979-1980, 2 vols.

Germanies, i hauria tingut una forta represa a partir de 1530, sense aturador fins a 1580. Tot això en relació amb la població de cristians vells. Precisament va ser entre les darreres dècades del segle XVI i el 1609 quan es va produir el creixement diferenciat del col·lectiu morisc en benefici del cristià a causa de l'existència d'un cert flux d'immigració, una major estabilitat a la terra i el component alimentari del consum de blat de moro.

El moviment evolutiu de la població de Mallorca té prou paral·lelisme amb el valencià: recuperació iniciada a la segona meitat del segle XV i intensa fins al 1520; aturada del creixement i retrocés arran de les Germanies, amb la posterior repressió i emigració; des de 1530 fins a 1550, s'iniciaria la represa; i a partir de mitjan segle es podria tornar a parlar de creixement. Ho il·lustra la dada que el 1573 s'assolirien els valors del 1336. Les sèries de l'impost del morabetí (d'implantació medieval i recaptat cada sis o set anys sobre els focs amb béns superiors a 10 lliures, privilegiats exclosos) han estat utilitzades al País Valencià i, sobretot, a les Illes. A Mallorca arriben fins al 1573 i a Menorca fins al 1671. Hom les ha posat en relació amb les sèries baptismals i usat un coeficient alt, entre 6,5 i 7. Mallorca té el primer cens el 1585, fora del nostre període d'estudi. Segons el morabetí, ha quedat registrat un augment global del 45%, alhora que la població illenca hauria passat de 65.000 habitants a inicis de segle a 85.000 – 90.000 a finals.

Menorca començaria el segle XVI havent ja recuperat la població perduda per la crisi baixmedieval. La sèrie del morabetí ofereix un creixement anual acumulatiu del 0,4%. Els habitants haurien passat de 6.000 a 10.000. Aquest increment fou possible tot i l'existència de períodes especialment difícils, causats per l'escomesa de la pirateria i el corsarisme turcoberber. El saqueig de Maó per part de Barba-rossa (1535) i l'atac a Ciutadella de 1558 en serien moments cabdals.

Aquests beneficis demogràfics, localitzables arreu de la geografia dels Països Catalans, no es manifestaren d'una forma uniforme arreu del territori. Els guanys no eren només resultat d'un creixement vegetatiu favorable sinó que també hi incidien els desplaçaments interns. D'aquesta manera, les àrees meridionals del Principat i del País Valencià eren les més buides, i fins i tot hi ha raons per dubtar de l'increment de pobladors durant la primera meitat del segle. A Mallorca el creixement més intens va correspondre a les viles rurals i en concret al Pla, Migjorn i Llevant. Tot

inscrit en un procés de ruralització, ja que Ciutat de Mallorca va perdre habitants.

La base de la relació entre increment demogràfic i desenvolupament econòmic s'ha de buscar en les densitats baixes, el manteniment demogràfic de les zones altes i mitjanes, la concentració en viles amb diversitat de sectors productius i l'atracció cap a les ciutats.²²

ELS CORRENTS MIGRATORIS

D'entre els diferents corrents migratoris de la Catalunya moderna brilla amb llum pròpia el francès, encara que, en funció de la procedència geogràfica majoritària, l'hauríem de rebatejar com a «occità». Una afirmació inicial de Jordi Nadal i Emili Giralt en corrobora la transcendència:

«de finals del segle XV al primer terç del segle XVII, al llarg d'un període d'uns cent cinquanta anys, Catalunya es veié envaïda per una onada d'immigrants francesos. Des de la capital fins al llogarret més petit, passant per les ciutats, viles i llocs, cap zona del Principat (...) sembla haver-se lliurat de l'allau de pobladors vinguda de l'altra banda dels Pirineus».²³

De fet, el treball pioner sobre la immigració francesa a Catalunya fou el d'Enric Moreu-Rey, que l'analitzava per a la ciutat de Barcelona. La investigació obtingué el premi Prat de la Riba de 1954, tot i que no fou publicada fins al 1959,²⁴ just un any abans del cèlebre *La population catalane de 1553 à 1717. L'immigration française et les autres facteurs de son développement*, traduït al català.²⁵ Per tant, mig segle de bagatge bibliogràfic²⁶ sobre la qüestió ens ha de permetre de dur a terme un recull sintètic.

²² J. DANTÍ, "La població: creixement i oscil·lacions", dins *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII*. Història, política, societat i cultura dels Països Catalans, 4. Barcelona (Enciclopèdia Catalana), 1997, p. 72-87.

²³ J. NADAL i E. GIRALT, *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*. Mataró (Caixa d'Estalvis de Mataró), 1966, p. 31.

²⁴ E. MOREU-REY, *Els immigrants francesos a Barcelona (segles XVI al XVIII)*. Barcelona (Institut d'Estudis Catalans), 1959.

²⁵ J. NADAL i E. GIRALT, *La population catalane de 1553 à 1717. L'immigration française et les autres facteurs de son développement*. París (SEVPEN), 1960. Trad. al català: *Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Vic (Eumo), 2000.

²⁶ Consultable a V. GUAL, "Demografia en els segles XVI i XVII. Els occitans", dins *Atles d'Història de Catalunya*. Barcelona (Edicions 62), 1995, p. 138-139 i 283.

L'àrea d'emigració francesa cap a Catalunya presenta una gran estabilitat i s'estenia des dels Pirineus fins als contraforts del Massís Central. Els factors que empenyien a emigrar barrejaven elements estructurals amb d'altres de conjunturals: estat crònic de sobrepoblació dels vessants septentrionals del Pirineu, impacte devastador de les guerres de religió entre catòlics i hugonots, tradició emigratòria de les Terres Altes alvernèses i del Massís Central cap al migjorn, bandolerisme, pobresa, alta fecunditat femenina...

Com a factor bàsic i elemental que atreia els occitans cap a Catalunya és d'al·lusió obligada el buit demogràfic català provocat per la gran epidèmia de pesta negra de 1348, amb les reiterades aparicions de la malaltia durant la segona meitat del segle XIV i al llarg del segle XV. Si hi sumem terratrèmols, plagues de llagosta, guerres internes (remences, civil catalana) i externes (de Castella, afermament a la Mediterrània) s'acaba de configurar un panorama desolador per a un país que amb prou feines si arribava als 340.000 habitants en entrar el segle XVI. Pocs pobladors, terres vacants i, per tant, crida, llaminera, d'uns sous atractius i a l'alça. A més, després de 1486, amb la promulgació de la sentència arbitral de Guadalupe s'acabaren les guerres entre pagesos i senyors que, de forma larvada o explícita, havien aclapatat la Catalunya Vella per espai d'un segle i quart.

Per acabar de lligar l'explicació, resulta ineludible parlar dels vincles dinàstics (llaços entre les cases de Carlat i de Barcelona-Provença des de finals del segle XI), religiosos (culte a Sant Grau, aquí, i a la Mare de Déu de Montserrat, allí) i lingüístics (els occitans parlaven un «quaix català»). No serà endebades recordar que hi havia hagut una clara voluntat del casal de Barcelona de projectar-se cap al nord.

Els documents que permeten d'acostar-se al coneixement de la importància quantitativa de la immigració occitana a Catalunya són diversos, i l'anàlisi històrica ha mostrat preferències. Dintre del camp dels registres sacramentals destaquen els llibres de matrimonis. Són una font principal car permeten un treball en sèrie i fàcilment comparatiu i aporten dades sobre la procedència concreta i l'ofici del nuvi estranger. Tenen l'inconvenient de ser força escassos abans dels anys seixanta del segle XVI, quan la immigració ja tenia recorregut. A més, queden al marge els immigrants temporers i els que restaven solters, col·lectius que podien ser prou importants. Això sí, sabem quins eren els que feien una aportació real al creixement de la

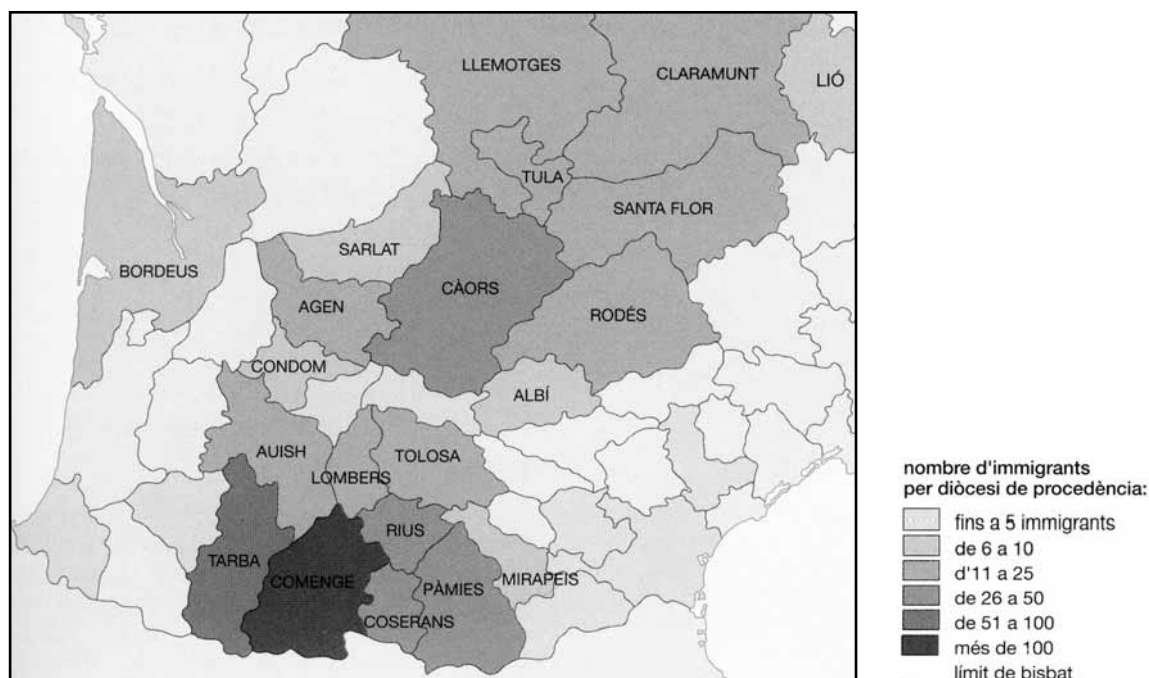
població. El terreny dels sacramentaris es pot acabar de completar amb la consulta de llibres de baptismes, de defuncions (que permeten obtenir la visió retrospectiva) i les llibretes de compliment pasqual (coneixement dels treballadors temporals). No s'han d'oblidar els llibres de confraries.

També ha estat emprada la Matricula de 1637, confeccionada per la Junta de Represàlies que havia de controlar la població francesa resident a Catalunya en temps de guerra amb França. Tot i que la seva visió es limita a la zona litoral, els interrogatoris que es feren sobre els immigrants aporten dades de gran interès. De fet, fou el document base utilitzat per Nadal i Giralt en el treball de referència de 1960.

Si bé aquests han estat els recursos documentals més explotats, com que de francesos i occitans n'hi havia arreu, aquests treuen el cap, també, en múltiples lligalls: processos civils i criminals de les justícies reial, senyorial laica i eclesiàstica i inquisitorial; expedients per a l'obtenció de llicència per poder-se casar (els homes procedents de la Corona de França havien d'acreditar que no havien pres muller al seu país, i que no hi havien tornat); capítols matrimonials i testaments; registres hospitalaris (ha estat modèlicament emprat el de la Santa Creu de Barcelona); fons municipals (fiscalitat, provisions de càrrecs, llevades de consell)... Tot i que encara està per fer el treball d'interrelació que lligui les dades que aporten totes les fonts documentals per donar una visió de conjunt el més àmplia possible, podem presentar una sèrie d'informacions recapitulatives.

El treball clàssic de Jordi Nadal i Emili Giralt distingeix les fases següents: ascendent, de 1500 a 1540; plena, de 1540 a 1620 (els marits procedents del regne de França assoleixen màxima representació a finals del segle XVI); descendent (a causa de l'empitjorament de la situació catalana i la millora de la francesa); de certa represa, a partir de 1660, quan la immigració guanya en qualitat allò que perd en quantitat. Val a dir que la primera de les etapes ressenyades escapa a l'estudi amb el concurs de les fonts tradicionals, mentre que la darrera presenta notables diferències espacials.

Segons Jordi Nadal i Emili Giralt, entre el 1575 i el 1625, la mitjana de marits francesos a les parròquies dels Sants Just i Pastor de Barcelona, Cassà de la Selva, Palamós, Llaveneres, Vilafranca del Penedès i Creixell atenyia un percentatge del 13,4. A títol individual, sobresurten els alts valors barcelonins (23,1%). Aquests resultats són propers als obtinguts per altres historia-

Procedència dels immigrants occitans (registres matrimonials, segles XVI-XVII)

Entre finals del segle XV i el primer terç del XVII Catalunya va ser envaïda per una onada d'immigrants francesos que s'instal·laren pertot arreu del Principat, des de Barcelona fins al llogarret més petit. El mapa mostra com la major part provenia d'Occitània, on a l'estat crònic de sobrepoblació s'havia afegit l'impacte devastador de les guerres de religió, el bandolerisme i altres problemes. Mapa de Valentí Gual publicat a l'Atles d'Història de Catalunya, p. 139.

dors a Sant Sadurní d'Anoia (20%), Mataró (en aquest cas pels mateixos Nadal i Giralte) i Sant Andreu de la Barca (19%), Igualada (15%), Rubí i Sant Celoni (13,5%). I encara que hi ha xifres molt més altes (com l'espectacular 42% de Sant Boi de Llobregat), també en podem trobar de força més discretes, com el 9,5% de Cervera, el 8,8% de mitjana comarcal de pobles del Vallès Oriental, el 7,5% de mitjana de la Conca de Barberà, el 6,7% de Solsona, i el 6,5% de Tossa de Mar.²⁷

Pel que fa a la procedència concreta cal atendre el bisbat, especificat sovint a les actes de matrimoni i també a la Matricula de 1637. Segons aquesta, a la costa catalana hi residien 1.208 immigrants nascuts a la zona pirinenca, 656 a la llenguadociana i 379 a les terres del Massís Central. Els nuvis de l'àrea dels Pirineus també són majoritaris arreu i el bisbat més sovint esmentat és el de Comenge, a la zona central de la serralada. Resulta molt més difícil de localitzar els noms de pobles i viles, car els topònims figuren

catalanitzats i escrits segons la pronúncia del declarant.

És possible d'establir un paral·lelisme entre geografia de la immigració i ocupació professional. No cal trencar amb la imatge, que ha esdevingut un arquetipus, del francès com a bracer, jornaler o mosso del camp català dels segles XVI i primera meitat del XVII. I no cal fer-ho perquè segueix sent certa a grans trets. Però s'ha de tenir present, també, la gran diversitat d'oficis que, en el camp de la menestralia, eren exercits per occitans: teixidors de llana i de lli, mestres de cases, fusters, ferrers, sabaters, sastres. Destaca l'ofici de serrador, en el qual la presència d'occitans era remarcable.

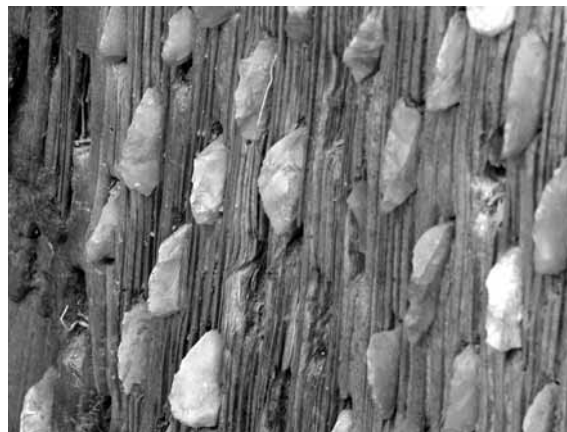
A hores d'ara disposem d'una cinquantena de treballs²⁸ que han estat dedicats a l'estudi de la immigració occitana a diversos indrets de la Catalunya moderna. Tot i el diferent grau d'aprofundiment, d'ús de fonts documentals i àdhuc d'enfocament que presenten, és possible i fins i tot

²⁷ *Ibidem*, p. 283.

²⁸ Ens referim tant als publicats com als inèdits, base de la col·laboració referenciada.

Els cereals continuaven, en el segle XVI, acaparant entre el 50 i el 80% de la superfície conreada, segons les comarques, malgrat que a molts llocs la producció era insuficient per al proveïment de la població. Trills tradicionals com aquest, fet de fusta amb pedres de sílex, devien ser encara els emprats per batre les collites de molts pagesos del Cinc-cents. A baix, detall del trill que mostra les incrustacions de sílex a la fusta (Fundació Carulla, Museu de la Vida Rural, l'Espluga de Francolí).

recomanable de dur a terme una sèrie de consideracions que ens ha de permetre centrar l'estat actual dels coneixements.

Primera: en els pobles petits i estrictament rurals la presència francesa fou reduïda. Segona: els percentatges més elevats es donen a la zona litoral i en els llocs d'activitat econòmica diversificada; per tant, anotem major capacitat d'atracció de ciutats i viles grans. Tercer: sembla que ens trobem davant un col·lectiu sotmès a una notable mobilitat espacial, que seguia camins dilatats a la recerca de feina, fet que el fa difícil de resseguir i tractar amb fredes estadístiques.

I encara una darrera remarca, de caràcter global. Jordi Nadal pretén que, sense la immigració ultrapirinenca, «el Principat no hauria pogut tancar la ferida, tan profunda, oberta per les pestes del segle XIV i la crisi del segle XV».²⁹ A la llum de les dades actuals, sembla defensable que els immigrants haurien estat un ajut, però no pas la causa fonamental del creixement demogràfic d'aquell període, així com del creixement del segle XVI i la primera meitat del XVII. Sense cap mena de dubte, les claus del desenvolupament demogràfic s'haurien de buscar, també, en el creixement vegetatiu (balanç entre baptismes i defuncions) i, dintre d'aquest, en la reducció de la mortalitat catastròfica

adults. En resum, la immigració occitana resultà una important aportació de sang nova, afavorí la renovació de certes manufactures —com la draperia—, de tècniques de construcció i d'urbanització i deixà un innegable rastre en l'antroponímia. De fet, molts cognoms que es creuen catalans provenen de més enllà dels Pirineus.

Com a principal moviment de sortida del segle XVI cal tractar de la marxa cap a Amèrica. Segons Boyd-Bowman, en aquella centúria els emigrants dels Països Catalans només representen un simbòlic 0,75% del total, i els catalans, entre el 1540 i el 1579, tan sols un 0,25%. La manca d'un comerç directe i les possibilitats que ofería la pròpia Catalunya poden explicar aquestes xifres tan migrades.

LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA I LA SEVA EVOLUCIÓ. LES INNOVACIONS EN UNA PRODUCCIÓ TRADICIONAL

Els trets tradicionals del sector agrari poden venir tipificats, en primer terme, pel conreu de grans i, secundàriament, d'altres productes orientats a garantir la subsistència i la reproducció de la família pagesa; i, en segon lloc, per la comercialització reduïda i centrada en el marc local o comarcal. En el segle XVI, en tot l'àmbit dels Països

²⁹ J. NADAL, "La població", dins *Història de Catalunya*. Barcelona (Oikos-Tau), 1983, p. 75.

Catalans era un fenomen general la irregularitat de la producció, sotmesa a crisis conjunturals. L'agricultura intensiva i comercial es localitzava en illots.

A la Catalunya del segle XVI el conreu dels cereals era hegemònic.³⁰ Ens referim, per ordre d'importància, a blat, ordi, sègol, civada, mestall, espelta, mill (panificable i, en verd, emprat com a farratge), carraó (molt semblant a l'espelta) i panís (el *panizo* castellà, que no s'ha de confondre amb el blat de moro). L'any 1600, Gil localitza els grans al pla d'Urgell, Rosselló, Cerdanya, Empordà, Vallès, Segarra, plans d'Osona i Vilafranca. A les terres del voltant de Tarragona, l'ordi era cultivat amb preferència al blat. Mill i panís (juntament amb faves i moreus) rebien el nom de «blats menuts» per remarcar-ne, segurament, l'ús com a farratges i la capacitat fertilitzant. En general, els grans s'obtenien en rotació biennal, més rarament en triennal. La introducció en aquest cicle de lleguminoses, sobretot faves, per tal de fer retrocedir el guaret, és un fenomen posterior. A les terres regades era possible d'assolir el conreu continu, però allí, com arreu, hi havia el problema de l'adob. És possible que a Catalunya el conreu de gra abastés el 50% de la superfície culta (i que arribés a extrems del 70-80%), ja fos en conreu solitari, ja fos compartint l'espai amb vinyes o fruiters. Tot i que amb prevencions, car la documentació no sempre permet aclarir si es tracta de blats o mestalls (mescles), es pot dir que el blat era, en el segle XVI, el cereal més estès. Al País Valencià³¹ la xifra ocupada pels grans encara era superior car, segons el terç delme, els grans representaven el 75%. El blat controlava el 60% de la producció cerealista i es produïa en terres de regadiu. A la vegada, tenia lloc una lenta i imparable introducció del blat de moro. A les Illes, la preponderància dels cereals era absoluta, tot i que sovint resultava insuficient per atendre la demanda. S'hi practicava la rotació biennal i fins i tot alternances plurianuals amb llegums, que incloïen guarets de diversos anys.

La vinya era present a tot Catalunya, fins i tot a terres amb condicionants adversos a causa de l'altitud, la duresa del clima o la inaptitud edafològica, però ocupava un percentatge de superfície cultivada de l'entorn del 20%, molt inferior a l'època daurada del segle XVIII. Al Camp tarragoní, al

Penedès, al Maresme i a l'Anoia, que havien aconseguit una certa especialització en aquest conreu, una part de la producció podia ser exportada (l'humanista Lluís Ponç d'Icart –1518-1587– ho testimonia per a la ciutat de Tarragona en el seu *Libro de las grandezas ... de Tarragona*, 1571), tot i que el fenomen no es va generalitzar fins a etapes posteriors en forma de sortides d'aiguarent. En d'altres territoris, com els Pallars o l'Alt Urgell, l'obtenció de vi tenia l'interès centrat a satisfer les necessitats del consum local. Al País Valencià, la vinya va atènyer un bon desenvolupament al Baix Maestrat, a l'Alt Palància i als Camps de Morvedre i de Túria.

És important destacar que, a Catalunya, «els percentatges que, respecte a la superfície cultivada, ocupaven el blat i la vinya no van experimentar cap canvi substancial en el decurs del segle XVI». Altrament, pel que fa als cereals, «s'aprecia una tendència a la substitució del forment pels mestalls».³²

L'altre component de la trilogia mediterrània, l'olivera, era present a quasi tot Catalunya. Les oliveres es trobaven esparses entre els camps, encerclant la terra campa o la vinya i en conreu associat. Eren rars els camps només plantats d'oliveres. L'extensió ocupada per aquestes aniria d'un mínim d'un 5% a un màxim d'un 15%, perfectament assolible en terrenys d'especial dedicació. Al País Valencià, la producció d'oli sobresortia a la Vall d'Albaida i al Baix Vinalopó. A les Illes, l'olivera no es desenvolupà fins al segle XVII, tot i que l'oli, de producció concentrada a la muntanya, ja era important a l'època que ens ocupa.

El cànem era conreat des d'antic a Catalunya i en el segle XVI va ser cultivat a bona part de les terres que tenien possibilitat d'irrigació. El geògraf Pere Gil l'esmenta el 1600 al Camp de Tarragona i a les riberes del Segre, del Llobregat, del Ter i del Francolí. Les múltiples finalitats (teixits, roba de sac, fils, cordes, veles, espadenyes, estopes) d'aquest conreu expliquen la seva gran difusió, encara que queda per saber si superava els àmbits estrictament locals.

El safrà havia estat un producte molt important a l'Edat Mitjana. Usat com a condiment, perfum, moneda d'intercanvi i de pagament... era cultivat a les terres del pla d'Urgell, de la Segarra, de la Conca de Barberà i de l'Anoia. De tota manera, la seva importància sembla que va a la baixa en relació amb èpoques precedents.

³⁰ Pel que fa a Catalunya, en aquest apartat seguim les suggeridores aportacions de DURAN, "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI", p. 188-202.

³¹ Segons la síntesi d'ARDIT, "Una societat agrària", p. 90-99.

³² DURAN, "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI", p. 192.

El policultiu d'horta era norma a la comarca valenciana homònima i a l'àrea del voltant de Barcelona. L'arròs atenyia percentatges propers al 20% a l'horta de Xàtiva i a la Vall d'Albaida, i al 10% a la Ribera del Xúquer. Altrament, era de presència testimonial a Catalunya, limitada al Baix Empordà i, durant un temps, al Camp de Tarragona. La seda, a la dècada de 1580, assolí una producció d'entre mig milió i un milió de lliures de pes a la Ribera Alta, on era un important complement de les economies pageses. Cal assenyalar la constància d'altres productes de radi d'aparició més concret: les ametlles a les dues Marines i la barrella al Baix Vinalopó. A la comarca de la Safor la producció de sucre, de tradició medieval, era notable en el segle XVI, però va entrar en un declivi definitiu després del 1609.

El predomini de la policultura s'explica perquè la producció estava pensada en funció més de l'autoconsum que no pas de la comercialització. Els rendiments eren baixos i, sobretot, irregulars. A tall d'exemple, en una sèrie de 14 anys (1508–1522, llevat de 1512) el rendiment de la llavor de blat a les terres de la baronia de Vallmoll, a l'Alt Camp, fou de 4,45, amb una *ratio* màxima de 6,3 i una mínima de 2,7.³³ Al País Valencià i a les Illes, els rendiments del cereal de secà se situaven a l'entorn dels 5 hectolitres per hectàrea i els de l'ordi al voltant dels 10. Pujaven de manera notable quan hi intervenia l'aigua de rec, fins a situar-se entre els 12–24 hl/ha. Per la seva part, l'arròs cultivat amb el sistema de reg continu o de camps inundats, podia produir fins a 60 hl/ha. Sense abandonar el món valencià, els rendiments de la vinya eren molt estimables: se situaven entre 12–20 hl/ha.³⁴

Els adobs eren primordials en l'agricultura intensiva dels Països Catalans. Sembla que tot i que la ramaderia estant i transhumant proporcionava una part del fem que calia, segur que era insuficient. Això determinava que algunes terres no rebessin adob o ho fessin de manera poc eficient, només gràcies als formiguers (crema de brancatge i escampament de la cendra) i l'entrada de ramats als guarets. Aquestes eren pràctiques freqüents als secans i sobretot a Catalunya on, a més, era emprada tota matèria útil: des del fem dels corrals domèstics fins a les deixalles urbanes.³⁵ L'instrumental agrari era el tradicional, tot i que molt diversificat i especialitzat.

³³ *Ibidem*, p. 197.

³⁴ ARDIT, "Una societat agrària", p. 97.

³⁵ *Ibidem*, p. 97-98.

EL MOVIMENT DE LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA

El segle XVI continua essent un període prou desconegut pel que fa a la història agrària. La majoria dels indicis apunten, com en el cas de la demografia, cap a l'existència d'una expansió, que cal acotar cronològicament i espacial. La font bàsica usada per conèixer per aproximació l'evolució de la producció agrícola ha estat el delme eclesiàstic o el terç delme civil, que només reflecteixen de forma mínimament acurada la producció de cereals i de vi.

Fetes aquestes precisions, acceptem que el segle XVI fou, per a Catalunya, una etapa fortament expansiva.³⁶ Fins a inicis del segle XVII no són detectables signes d'estancament, encara que en algunes zones la darrera part del Cinc-cents ja fou d'aturada i, àdhuc, de retrocés. Cal tenir en compte que per al segle XVI la informació sobre preus agrícoles disponible és la del blat. Els preus de l'interior català són inferiors i més fluctuants que els de la perifèria. Tots són a l'alça, amb un primer moviment cap a la dècada de 1520–1530 i un segon, més important, a partir de 1570, culminant a final de segle. Un altre indicador és l'evolució dels arrendaments de rendes senyoriales. Les sèries mostren una tendència a l'alça ininterrompuda al llarg de la centúria, fins a arribar a duplicar i àdhuc triplicar el seu valor nominal. Amb l'entrada al segle XVII començarà l'estancament. A més, la comparació entre l'increment decennal dels preus i dels arrendaments posa de manifest un creixement superior dels segons en els períodes 1511–1530, 1541–1550 i 1561–1580. Per concloure, «si suposéssim que el valor dels arrendaments reflecteix efectivament el valor de la producció i que els preus del blat representen fidelment l'evolució del conjunt dels preus agraris, podríem afirmar (...) que la producció agrària catalana s'hauria doblat en el transcurs del segle XVI».³⁷

L'evolució de la producció agrària mallorquina va tenir una línia semblant a la catalana. Al País Valencià,³⁸ malgrat les limitacions documentals, s'hi pot observar una fase de creixement des d'inicis de la centúria fins a 1570, amb un llarg estancament des d'aleshores fins a l'enfonsament provocat per l'expulsió morisca del 1609. Els moriscos practicaven una agricultura intensiva de rega-

³⁶ DURAN, "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI", p. 198-202.

³⁷ *Ibidem*, 202.

³⁸ ARDIT, "Una societat agrària", p. 99-100.

diu, amb els cereals com a conreu hegemònic, i orientada fonamentalment a la subsistència. Els secans eren poc explotats i les àrees de muntanya es destinaven al pasturatge. Ara bé, en algunes zones riques de regadiu (la Safor, horta de Xàtiva o vall del Vinalopó) els moriscos desenvolupaven

una agricultura comercial basada en la canyamel, l'arròs o l'olivera, però aquests territoris eren minoritaris perquè l'hàbitat morisc per excel·lència eren els reductes muntanyencs on havien estat arraconats després de la conquesta per les successives onades migratòries cristianes.

BIBLIOGRAFIA

- R. ALBERCH i A. SIMON, "El cens de 1595. Bisbats de Solsona, Vic i Alt Urgell", *Revista Catalana de Geografia*, 9-16 (1981), p. 80-103.
- J. ANDREU i A. SIMON, "Evolució demogràfica", dins *Història de Barcelona*, 4. Barcelona (Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona), 1992, p. 105-163.
- M. ARDIT, "Una societat agrària", dins *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII. Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, 4. Barcelona (Enciclopèdia Catalana), 1997, p. 90-103.
- E. BELENGUER, *Ferran el Catòlic*. Barcelona (Edicions 62), 1999.
- J. DANTÍ, "La població: creixement i oscil·lacions", dins *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII. Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, 4. Barcelona (Enciclopèdia Catalana), 1997, p. 72-87.
- M. DURAN, "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI", dins *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*. Barcelona (Crítica), 1986, p. 186-213.
- , "La economía agraria de la Corona de Aragón en la época de las Germanías", dins *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V*, vol. I. Madrid (Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V), 2001, p. 67-83.
- G. FELIU, "El règim senyorial català als segles XVI i XVII", *Pedralbes*, 16 (Barcelona, 1996), p. 31-45.
- R. GARRABOU, "Introducció", dins *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*. Barcelona (Crítica), 1986, p. 7-21.
- V. GUAL, "Demografia en els segles XVI i XVII. Els occitans", dins *Atles d'Història de Catalunya*. Barcelona (Edicions 62), 1995, p. 138-139 i p. 283.
- , "El món pagès a la Catalunya Nova i a la Catalunya Vella (1480-1530)", dins *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V*, vol. I. Madrid (Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V), 2001, p. 329-349.
- J. IGLÉSIES, *El fogatge de 1553. Estudi i transcripció*. Barcelona (Fundació Salvador Vives Casajuana), 1979-1980, 2 vols.
- E. MOREU-REY, *Els immigrants francesos a Barcelona (segles XVI al XVIII)*. Barcelona (Institut d'Estudis Catalans), 1959.
- J. NADAL, "La població", dins *Història de Catalunya*. Barcelona (Oikos-Tau), 1983, p. 65-94.
- , "La població catalana als segles XVI i XVII", dins *Història de Catalunya*, IV. Barcelona (Salvat), 1985, p. 48-63.
- J. NADAL i E. GIRALT, *La population catalane de 1553 à 1717. L'immigration française et les autres facteurs de son développement*. París (SEVPEN), 1960. Trad. al català: *Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Vic (Eumo), 2000.
- J. NADAL i E. GIRALT, *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*. Mataró (Caixa d'Estalvis de Mataró), 1966.
- N. SALES, "Guadalupe 1486 ¿Triomf del mas sobre el castell?", *Revista de Catalunya*, 13 (Barcelona, 1987), p. 53-56.

E. SERRA, "El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe", *Recerques*, 10 (Barcelona, 1980), p. 17-32.

———, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*. Barcelona (Crítica), 1988.

J. SOTORRA, "El fogatge de 1515 a la Conca de Barberà i la Baixa Segarra", *Recull*, 7 (Santa Coloma de Queralt, 2001), p. 45-64.

J. VICENS VIVES, *Els Trastàmars, segle XV*. Barcelona (Vicens Vives), 1956.

P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, II. Barcelona (Edicions 62), 1964.

LA SOCIETAT RURAL

La població. <i>Manuel Ardit</i>	463
La senyoria. <i>Manuel Ardit</i>	485
La propietat. Mercat de la terra i evolució de la renda (segles XVI i XVII). <i>Eva Serra</i>	511
Una societat rural dinàmica i canviant. El segle XVIII. <i>Rosa Congost</i>	559
Les universitats i les parròquies rurals. <i>Joaquim Maria Puigvert</i>	585
La representació dels municipis rurals a les Corts. <i>Eva Serra</i>	607
Memòries de pagès, memòries de mas. <i>Xavier Torres</i>	615

PRÒLEG

Aquest volum de la Història Agrària dels Països Catalans dels segles moderns se centra tant en l'observació de les continuïtats històriques com en la identificació dels canvis agraris. El text conté un enfocament primer basat en l'examen de les conjuntures seculares i després en l'anàlisi de la societat agrària en blocs temàtics centrats en una doble avaluació: la de les transformacions dels conreus i llurs tècniques i la de les estructures agràries.

Els autors distingeixen tres conjuntures en el transcurs dels segles XVI al XVIII. La Sentència de Guadalupe és el punt d'arrencada de Catalunya, i la fi de les Germanies i de la Revolta Forana mallorquina ho és per als casos valencià i illenc. A finals del XV i inicis del XVI Valentí Gual identifica un moviment expansiu en termes demogràfics i productius que es prolonga fins al final de la dècada del 1580. Els guanys vegetatius de la població, encavalcats amb l'ajut decisiu de la immigració, col·laboren en la reconstrucció de les bases agràries d'una producció en què la rotació biennal i els cereals són arreu encara hegemònics i les novetats socials i productives escasses. El període 1580-1680 és reconegut per Pere Gifre com una fase històrica ambivalent en què la crisi es combina amb les transformacions. Els canvis en les estructures socials precediren les novetats agràries i les diferències entre els territoris catalans rau en bona part en el distint paper que la noblesa o els sectors urbans tenen en les relacions socials agràries, en les quals la pagesia tendeix a erosionar la renda feudal. Arreu, però, l'endeutament per raons privades o fiscals engendra diferenciació social. Llorenç Ferrer veu el segle XVIII com el segle de l'expansió i la formació del mercat, però també com la culminació i final d'un model de creixement. A Catalunya permeté la formació de xarxes protoindustrials i al País Valencià la formació d'una agricultura intensiva totalment comercialitzada. El segle XVIII visqué el creixement generalitzat d'una producció diversificada que aprofità sobretot la renda de la terra, de la qual, però, també van participar la renda senyorial, el crèdit i la fiscalitat. L'abolició de l'Antic Règim i l'establiment dels drets de propietat es féu segons la força de cada grup social a cada territori.

Dins del bloc temàtic dedicat a les transformacions dels conreus i de les tècniques, l'estudi de Tomàs Peris Albentosa destaca la importància, per raons ecològiques i socials, del sistema hidràulic valencià en contrast amb el caràcter més modest del regadiu català i del paper marginal del rec illenc. No deixa, però, d'indicar l'existència, gens negligible, d'hidroscistemes menors i de la infinitat de microscistemes en el conjunt dels Països Catalans, així com la importància del govern de les sèquies i la gestió de les aigües. Tomàs Peris també dedica un capítol a les eines i tècniques productives.

Jaume Dantí destaca l'aparició de les transformacions dels conreus i de l'especialització entre finals del segle XVI i la segona meitat del XVII, fenomen que s'expansiona en el segle XVIII. La diversitat desafia la descripció, però es repassa territorialment l'evolució de l'economia dels cereals i dels mestalls, el paper dels cereals menors, la penetració del blat de moro, la importància adquirida per l'arròs, els conreus d'horta, els tarongers, la morera, els conreus arbustius i arboris i els conreus industrials. Malgrat la necessitat de matisar en algunes zones l'abast dels canvis, arreu s'observa el retrocés del guaret i sobretot l'esforç per tal d'evitar tota presència de guaret mort, i és destacada especialment la importància de les alternances mediterrànies i dels conreus intercalats. L'agricultura a ús i costum de bon pagès —o sigui les tècniques agrícoles anteriors a les innovacions propiciades per la ciència

agronòmica i la revolució tecnològica del segle XIX— és minuciosament exemplificada en la vitivinicultura, des de la plantació dels ceps fins a l'elaboració del vi.

El bosc, les pastures i la ramaderia requereixen tractament propi. Pel que fa a aquesta temàtica J. M. Bringué i M. A. Sanllehy distingeixen tres situacions: les valls pirinenques amb drets col·lectius sòlids, la Catalunya Vella regulada per l'Usatge «Strate» i la Catalunya Nova, el País Valencià i les Illes regulades pels furs i les franqueses o cartes de població. L'estudi de l'evolució del marc legal dels recursos naturals permet als autors arribar a la conclusió que l'empriu no significa el mateix arreu. A muntanya significa titularitat, fet que contribueix a explicar les limitacions en l'admissió de nous membres dins la comunitat en el marc d'un igualitarisme més jurídic que real, però, fora d'aquesta, significa sobretot ús propi per part dels veïns. L'anàlisi dels comunals i l'estudi de drets i usos permeten d'observar tant les pràctiques col·lectives com llur caràcter complementari per a les economies veïnals. Una infinitat de normes regulaven arreu la gestió dels béns i usos locals i, tot i així, la conflictivitat en presidia sovint l'existència. A les zones de muntanya l'estreta relació entre ramaderia i drets comunals imposava una reglamentació peremptòria. Els autors fan un balanç històric de la qualitat i el pes de la cabana ramadera als Països Catalans, tot destacant la importància de la transhumància pirinenca, la de les serres aragoneses i valencianes i la dels camins ramaders de Mallorca. El gran enemic de la ramaderia va ser l'expansió de l'agricultura en el segle XVIII. Si el creixement agrari imposava la decadència ramadera, l'explotació forestal —per raons de política marítima i militar— permeté la desaparició de grans masses forestals tant litorals com muntanyenques. Els canvis estructurals, vinculats tant a l'avenç del capitalisme agrari comercial com a l'avenç de la fiscalitat d'estat, implicaren el trencament del teixit comunal, especialment de la muntanya. Els processos d'endeutament per la via dels arrendaments de termes municipals solen connectar amb processos decisius de privatització.

La variació del treball estacional agropecuari va facilitar sempre la integració d'activitats complementàries a l'economia domèstica. Aquest és un dels temes estudiats per Ramon Planes que, d'altra banda, indica que cal distingir entre la indústria tèxtil casolana, les indústries agropecuàries, i les vinculades a la construcció i a les activitats de les fargues, els molins drapers o el glaç. D'aquí que es consideri preferible parlar de societat rural més que no pas de societat agrària. Avançat el segle XVII, i un cop superat l'impacte de l'arribada de la noves draperies del nord d'Europa de finals del segle XVI, l'autor observa el lligam estret entre l'especialització agrària i l'expansió de la nova draperia, fet que amb cronologia, qualitat i intensitat distintes té lloc al conjunt dels Països Catalans. Pel que fa als destrets de tota mena, l'estudi —a més de fer atenció a la tecnologia i funcionament de molins, trulls o almàsseres— observa la diversitat de condicions en què es poden trobar històricament, com a monopolis baronials, en règim emfitèutic a un vassall o als comuns, o en règim d'arrendament conjuntament amb els drets senyoriais. Hom pot observar, també, la freqüència dels plets antisenyorials per afers de destret i, pel que fa a la molinaria de cereals, la tendència a l'erosió de les regalies tant per part de les universitats com per part de pagesos i barons, tot i la voluntat reial de mantenir la seva potestat en matèria d'aigües. Ara bé, en el segle XVIII, la jurisprudència borbònica va privilegiar lògicament els interessos del fisc. La indústria de l'aiguarent, que és tant rural com urbana, mereix un apartat especial.

L'existència de conreus comercials, en contrast amb conreus de subsistència, imposa l'anàlisi dels mercats associats a l'especialització agrària. Els Països Catalans, tal com explica Belén Moreno, entre els segles XVI i XVIII van viure el procés de transformació d'una economia agrària de subsistència a una economia agrària comercialitzada i orientada cap al mercat. Tot i els precedents, gens negligibles, és a l'entorn del 1680 que a tots els Països Catalans es fa evident l'emergència de l'especialització, arrelada del tot el 1780, que posa en primer pla l'existència tant d'un mercat català com d'un mercat valencià. La descentralització dels ports i un intens comerç de cabotatge és el marc de l'existència d'intercanvis agraris i manufacturadors catalano-valencians o valenciano i catalano-mallorquins. La crisi del comerç mediterrani dels anys vint del segle XVII no significà la seva desaparició. El cabotatge mediterrani podia completar el seu circuit connectant amb el nord d'Àfrica o amb Marsella. És més, el mercat colonial podria fins i tot considerar-se com una continuació del de cabotatge. En qualsevol cas, les normes legals o les limitacions econòmiques a la participació dels Països Catalans en el circuit comercial atlàntic no foren obstacle per trobar camins alternatius des de l'interior de Castella o Andalusia o des de llurs costes, i res no va tenir lloc d'esquena a la Península. Ara bé, les relacions comercials, fossin internes,

mediterrànies, peninsulars o colonials no expliquen cap canvi, perquè els canvis agraris foren anteriors al desplegament mercantil. El vi i l'aiguardent són en l'origen d'una embranzida econòmica que hom localitza a finals del segle XVII i de la formació d'un capital comercial fruit de companyies de petits capitals associats que van impulsar la comercialització dels productes agraris. L'anàlisi de les diàspores mercantils, especialment catalanes, i l'estudi de les colònies estrangeres als Països Catalans, especialment sòlides al País Valencià, indiquen també la major iniciativa catalana al costat de la més gran dependència valenciana.

La tercera part del volum, dedicada a l'anàlisi interna de les estructures agràries dels Països Catalans, destina el primer capítol a fer un repàs analític sobre l'evolució de la població del segle XVI al XVIII, tot dividint el període en dos temps separats per l'epidèmia de 1647-1654. Manuel Ardit, que estudia amb detalls els ritmes demogràfics, la dinàmica immigratòria i les dades del creixement vegetatiu, analitza la repoblació valenciana posterior a l'expulsió morisca en termes especialment de migracions i de reestructuració demogràfica interna valenciana. Observa l'embranchida de la dinàmica de recuperació demogràfica dels Països Catalans, especialment d'ençà del 1680, i destaca el continuat saldo negatiu de les ciutats, que sempre va ser contrarestat per la vitalitat del camp.

El règim senyorial conservà encara durant tots els segles moderns les seves prerrogatives essencials. Manuel Ardit analitza l'extensió i el pes de la jurisdicció senyorial als Països Catalans i les seves diferències territorials, amb un major pes de l'emfiteusi a Catalunya, en contrast amb el de major pes de les terres alodials al País Valencià. Però manca de domini directe no vol dir manca de jurisdicció baronial. Si bé la repoblació postmorisca contribuï a universalitzar l'emfiteusi al País Valencià, l'autor matisa qualsevol visió de refeudalització i posa l'accent en les concòrdies amb rebaixes senyorials de les noves cartes de població postmorisques. Pel que fa al model illenc, en destaca tant el pes de les terres de reialenc com la importància de la possessió de terres de reialenc en emfiteusi o en alou per part de la noblesa mallorquina. Arreu dels Països Catalans hi hagué una estreta relació entre les transformacions de la societat senyorial i molts episodis de bandolerisme. Mentre d'una banda el bandolerisme podia servir per apuntalar economies senyorials o ambicions d'elits rurals, de l'altra les quadrilles podien ser engreixades per la integració de sectors rurals empobrits. L'autor verifica com l'oposició antisenyorial en forma de resistència, de revoltes o d'evocació a la Reial Audiència sempre fou present arreu dels Països Catalans; i en molts conflictes del segle XVIII sovint aquesta oposició, en el marc d'una pagesia ja poc homogènia, fou dirigida per una burgesia rural en formació al costat de pagesos o llauradors empobrits.

Sota el règim senyorial hi havia una poderosa vida pagesa regida per estructures econòmiques pròpies. La capacitat patrimonial, el sistema hereditari i les estratègies familiars van ser decisives per a la consolidació de pagesos de domini útil. Tanmateix això fou, sobretot, el model de la Catalunya Vella, en la qual un poderós domini útil pagès va posar les bases de la diferenciació social a través de la pràctica del subestabliment, de la mateixa manera que hom pot identificar els grassos llauradors de l'horta de València, dinàmics posseïdors d'alqueries. Ara bé, la muntanya, la Catalunya Occidental, bona part del País Valencià i les Illes representen altres règims agraris. Eva Serra destina unes pàgines a situar la diversitat de règims agraris en els Països Catalans dels segles XVI i XVII, tot posant en relleu la importància dels comunals a la muntanya i la importància dels petits pagesos d'alou o parcel·les a cens d'hàbitat concentrat de la Catalunya ponentina, on era superior el pes del poder públic del baronatge. A les terres de ponent el règim senyorial va condicionar el règim agrari. Un terreny d'observació d'això va ser la lluita aferrissada entre pobles i senyors per la titularitat de les herbes, sense oblidar l'atracció que aquestes exercien en fortunes comercials urbanes. En aquesta zona hi va prevaldre l'endeutament col·lectiu i la conversió de grans espais de titularitat, disputada en zones de penetració de domini directe tardà amb establiments a parts de fruits o noves emfiteusis. Hi ha similituds entre la Catalunya Nova i bona part del País Valencià, també de major pes dels pagesos d'alous i on els nous establiments postmoriscos van contribuir a l'avenç del domini directe a mans de senyors i de fortunes urbanes. La jurisdicció reial no contribuï pas a frenar-lo. Pel que fa als règims agraris insulars la derrota forana afavorí la formació de grans terratinents ciutadans o senyorials, i en el cas menorquí també va ser freqüent la pèrdua del domini útil per part dels pagesos per la via judicial i el sorgiment d'establiments emfiteutics redimibles a càrrec de cavallers i ciutadans. Enlloc dels Països Catalans és possible separar endeuta-

ment de mercat de la terra i, ja fos aquest endeutament públic o privat, va ser decisiu no tan sols en la formació de rendes diferencials i en el creixement de la renda de la terra sinó també en la reactualització de rendes de tota mena.

Cloure el bloc destinat a les estructures socials agràries imposa la necessitat de redefinir el caràcter dels grups i de les classes socials d'aquesta societat rural. Rosa Congost subratlla la complexitat de la societat rural dels Països Catalans pel fet de ser el resultat de la superposició de diferents drets de propietat sobre unes mateixes terres. Això comporta, sovint, tant el fet d'observar la gratuïtat del dilema feudal/burgès i l'evidència que una societat estamental no ha d'impedir d'analitzar les relacions socials, com el fet de verificar el caràcter versàtil de les figures jurídiques. Ni l'emfiteusi arreu serví per evitar jornalers, ni molts establiments haurien estat compatibles sense l'existència del treball assalariat complementari. D'altra banda també remarca que, sense negar l'avenç de l'individualisme agrari, cal destacar l'existència de ritmes territorials diferents. Els bans i la resistència dels ramaders verifiquen incompatibilitats al País Valencià o al Rosselló. Ja en el terreny pròpiament de les classes, la necessitat de fer anàlisis dinàmiques obliga inevitablement a evitar tant la noció simplificada de pagès o llaurador com l'assimilació del jornalier a un simple assalariat. El text de l'autora, entre els interrogants i la hipòtesi, ens prevé de tot risc de simplificació pel que fa a les categories socials o a la participació social en el mercat en una economia agrària d'orientació comercial o en relació amb una interpretació massa nítida de les pràctiques hereditàries. De la mateixa manera que adverteix de la necessitat d'analitzar conjuntament mercat de la terra i crèdit rural i sempre en funció de les relacions socials. Des d'aquesta visió de ser davant d'una societat complexa, no subscriu la tesi de la crisi de l'Antic Règim segons l'esquema d'una crisi del sistema feudal. En canvi reinterpreta el canvi social segons una voluntat de classe que pretén participar de les noves oportunitats capitalistes en el camí cap a un nou concepte de propietat, mentre la resistència dels humils es mou entre l'actitud antifeudal i l'anticapitalista.

El món rural ha estat concebut quasi sempre només en termes jurídics de dret feudal o de dret privat, i se li ha escamotejat caràcter institucional propi en el terreny de la representació pública. El present volum ha volgut revisar aquesta visió i demostrar la capacitat institucional del món rural en dues instàncies locals, la parroquial i la de les universitats. Joaquim Maria Puigvert demostra com, a través de la universitat o marc local d'organització comunitària, el món rural s'afirmà institucionalment enfront del baronatge, mentre la parròquia, a més de ser una anella econòmica i administrativa de la gestió eclesiàstica, era també un marc de sociabilitat laica i una instància de pràctiques creditores i de funcions d'assistència. L'autor situa la importància de les imbricacions existents en el món rural entre el municipi i la parròquia. Tot i no tenir caràcter estamental propi, el món rural, tal com observa Eva Serra, també podia estar representat en l'ordenament jurídic del món municipal pròpiament urbà o en l'organització parlamentària de la Cort General a través de la representació dels comuns de les poblacions menors, fet que prenia més relleu en els moments polítics crítics perquè feia augmentar la representació de comuns en Juntes de Braços o Parlaments. També s'ha volgut matisar la idea d'una pagesia sense alfabetització. Al costat d'una majoria de pagesos que no escriuen Xavier Torres identifica l'existència de pagesos memorialistes. Solen ser pagesos benestants de mas. La necessitat de portar una comptabilitat en benefici d'una visió patrimonial propicia les memòries de pagesos, el protagonista de les quals no és l'individu que escriu sinó la casa i les estratègies familiars. Tot i així sovint són testimonis preuats de fets públics, però sobretot són autèntics llibres de família.

Esperem que aquest volum polifacètic en què el món rural és observat des de la conjuntura, l'organització dels conreus, les tècniques agràries i rurals, la demografia, les estructures senyorials, comunals i socials, i les instàncies institucionals de govern, sociabilitat i cultura, correspongui a les necessitats de la síntesi de la docència universitària tal com ha estat el desig dels autors.

Emili Giralt i Raventós
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona